

The Paradigmology of a Critical Engagement with Western Islamic Studies: An Evaluation of Orientalism and Westerners' Islamic Studies by Dr. Mohammad Hassan Zamani

Bagher Riahi-Mahr¹

1. Founding Member of the Quran and Orientalists Association of Islamic Seminaries in the Country: dr.riahi@chmail.ir

Article Info

Article type:
Review Article

Article history:

Received:

15 March 2026

Received in revised form:

15 April 2026

Accepted:

7 May 2026

Available online:

17 June 2026

Keywords:

Qur'anic
Orientalism,
Mohammad
Hassan Zamani,
Western Islamic
Studies,
Critique of
Orientalism,
Critical
Engagement.

ABSTRACT

Objective: The primary objective of this research is to present a comprehensive and precise evaluation of the paradigm of Qur'anic *Istishraq* (Orientalism), with a special focus on the critical views of Dr. Mohammad Hassan Zamani in his book, *Orientalism and Westerners' Islamic Studies*. As a pioneering theoretician and prominent figure in critiquing Western Islamic studies, he has endeavored to transcend traditional confrontational approaches to deeply dissect the complex epistemological, institutional, and strategic layers of *Istishraq*. Accordingly, this study seeks to explore the author's scientific standing as a researcher who has successfully established a methodological link between the critique of classical texts and the analysis of modern Orientalist currents in the field of Qur'anic studies.

Methodology: To evaluate the aforementioned work and elucidate the author's approach, this research has been structured using a "descriptive-analytical" method coupled with a "historical" approach. Relying on this methodology, the author analyzes the current of *Istishraq* not as a set of scattered activities, but as a dynamic and intertwined constellation of "knowledge and power" that has been formed and evolved within the core of missionary, colonial, and scientific objectives.

Results: The findings of the article, while elucidating the six-part structure of the evaluated work, highlight the author's key scientific achievements. Among the most significant of these are the presentation of a precise tripartite model of the schools of *Istishraq*, the meticulous critical analysis of Western Qur'anic encyclopedias, and ultimately, the localization of the critique of Orientalist studies.

These examinations demonstrate that the Western approach to *Islam* is a highly purposeful project, the critique of which requires profound mastery over the historical and epistemological relations between the Islamic world and the West.

Conclusion: The conclusion indicates that Dr. Zamani's strategic role in creating scientific sensitivity within academic communities and his intelligent call for the formation of a "reverse scientific movement" is an unparalleled contribution. This diagnostic approach transforms the book from a mere historical report into a foundational and paradigmatic resource for reorganizing and strengthening the research capabilities of Muslims in confronting Western readings, empowering them to have a proactive and critical presence in the global arena of *Islam* studies.

Cite this article: Riahi-Mahr, B. (2026). The Paradigmology of a Critical Engagement with Western Islamic Studies: An Evaluation of Orientalism and Westerners' Islamic Studies by Dr. Mohammad Hassan Zamani. *The Quran from Orientalists Point of View*, 21 (40), 499-522. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.21554.1436>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.21554.1436>

1. Introduction

Orientalism and Western Islamic Studies have long constituted a significant field of intellectual encounter between the Muslim world and the West. The study of Islam, the Qur'an, Muslim societies, and Islamic intellectual traditions in Western academic contexts cannot be understood merely as a collection of independent scholarly activities. Rather, it has developed within a complex historical framework involving religious, political, colonial, cultural, and academic factors. For Muslim scholars, therefore, a critical understanding of Orientalism requires not only familiarity with the works of Western scholars but also an examination of the intellectual assumptions, institutional structures, historical circumstances, motivations, and consequences underlying those works. Muhammad Hasan Zamani's *Orientalism and Western Islamic Studies* represents an important attempt to provide such a comprehensive framework within contemporary Persian-language Islamic scholarship.

The present review examines Zamani's work as a systematic attempt to reconstruct the phenomenon of Orientalism, with particular attention to Western approaches to the Qur'an and Islamic studies. Zamani, a prominent contemporary researcher in Qur'anic studies and the critical examination of Orientalist scholarship, combines advanced traditional Islamic education with university-level doctoral training in Qur'an and Hadith studies. His book, published by Bustan-e Ketab in 2006, is the product of extensive research into the history, intellectual foundations, objectives, schools, geographical centers, methods, and instruments of Orientalism. Rather than reducing Orientalism either to an entirely hostile enterprise or to an exclusively objective academic discipline, Zamani attempts to distinguish among different currents and motivations within it. The book consequently adopts a comparatively differentiated perspective, acknowledging both the scholarly contributions of some Orientalists and the missionary, colonial, political, and ideological dimensions of others.

A central contribution of the book is its treatment of Orientalism as an interconnected system of knowledge, institutions, motivations, and power rather than as an isolated collection of translations, studies, or individual scholars. Zamani distinguishes between Orientalism in its general sense, referring broadly to the study of Eastern languages, cultures, civilizations, and histories, and Western Islamic studies in the more specific sense of scholarly engagement with Islam, the Qur'an, Hadith, Muslim history, and Islamic sects. He also proposes a threefold classification of Orientalist

schools: the missionary school, the political-colonial school, and the scientific or truth-seeking school. This classification is intended to avoid both the indiscriminate rejection of Western scholarship and an uncritical admiration of it.

The significance of the present review lies in evaluating not merely the informational richness of Zamani's work but also its conceptual and methodological value. The review considers how effectively the book reconstructs the historical development of Orientalism, identifies its various schools and institutional centers, analyzes its methods and instruments, and encourages Muslim scholars to develop a more active and methodologically sophisticated response. At the same time, it assesses certain limitations of the work, particularly the possibility that its defensive and identity-oriented orientation may sometimes overshadow systematic methodological analysis.

2. Methodology

This study employs a descriptive-analytical and critical-review methodology. Its primary source is Muhammad Hasan Zamani's *Orientalism and Western Islamic Studies*, while the analysis also considers the broader intellectual framework represented in the works of Muslim critics and historians of Orientalism, including Edward Said, Sasi Salem al-Hajj, Muhammad Qutb, Mahmoud Zakzouk, Johann Fück, and Rudi Paret. The methodology is designed to reconstruct the principal conceptual structure of Zamani's book and then critically assess its contributions, analytical coherence, and methodological limitations.

The analysis first examines the conceptual definition and scope of Orientalism presented by Zamani. The book begins with a lexical and terminological investigation of the concept and traces its historical transformation. It then examines Muslim responses to Orientalism, categorizing them into optimistic, pessimistic, and realistic approaches. Zamani favors the realistic position, which recognizes genuine scholarly achievements while simultaneously subjecting political, missionary, colonial, and ideological motivations to critical scrutiny.

The study next analyzes the six-part organization of the book. These sections address the terminology and scope of Orientalism; Muslim intellectual responses; the historical genealogy and developmental stages of Orientalism; its objectives and major schools; its geographical centers; and finally its methods, instruments, and techniques. This structure permits the phenomenon to be examined simultaneously from conceptual, historical, institutional, geographical, and methodological perspectives.

The critical stage of the methodology compares Zamani's classifications and conclusions with the wider critical literature on Orientalism. Particular attention is given to the relationship between knowledge and power, the connection between Orientalism and Christian missionary activity, the colonial uses of Western knowledge about Muslim societies, and the institutional role of universities, scholarly associations, journals, and encyclopedias. The review also considers the distinction between historical description and normative evaluation. This distinction is important because an academically rigorous critique must differentiate between documented historical evidence, interpretive analysis, and broader judgments concerning motives and consequences.

Finally, the methodology evaluates the internal balance of Zamani's approach. It asks whether the book succeeds in avoiding two extremes: absolute rejection of Western scholarship and uncritical acceptance of its claims. It also examines whether the proposed threefold classification is sufficiently precise, whether the extensive historical and documentary material is integrated into a coherent argument, and whether the book's recommendations for a renewed Muslim scholarly response are supported by an adequately articulated methodological framework.

3. Findings

The findings demonstrate that Zamani's book makes several significant contributions to the study of Orientalism and Western Qur'anic scholarship. First, it conceptualizes Orientalism as a multidimensional system rather than an isolated academic phenomenon. In this framework, Orientalism encompasses linguistic, historical, religious, civilizational, geographical, and political studies and eventually develops specialized forms of Islamic and Qur'anic studies. This systemic conception is compatible in important respects with Edward Said's understanding of Orientalism as a discourse connected to representation and power.

Second, the distinction between general Orientalism and specialized Western Islamic or Qur'anic studies provides an important analytical clarification. By separating broad studies of the East from specialized investigations of Islam, the book makes it possible to identify more precisely the intellectual traditions directly concerned with Islamic texts, theology, history, and religious institutions. This distinction prevents purely linguistic or historical scholarship from being automatically conflated with ideological projects directed toward the interpretation of Islam.

Third, Zamani's threefold classification of Orientalism into missionary, political-colonial, and scientific schools constitutes one of the book's central analytical achievements. The classification allows for differentiation among scholars and prevents a simplistic binary opposition between "Western" and "Islamic" scholarship. The missionary school is associated primarily with Christian theological objectives and polemical engagement with Islam; the political-colonial school is examined in relation to the administrative and strategic requirements of imperial expansion; while the scientific school includes scholars whose principal motivation was academic inquiry and, in some cases, a sincere search for truth.

Fourth, the book effectively demonstrates the historical relationship between Orientalism and Christian missionary activity. Zamani shows that significant early stages of Western engagement with the Qur'an developed within ecclesiastical and theological contexts, including translations and polemical writings intended to defend Christianity against Islam. Fifth, he highlights the structural relationship between Orientalism and colonial power, arguing that knowledge about Eastern societies sometimes functioned as an instrument of political administration, influence, division, and control. These arguments resonate with broader critical interpretations of Orientalism as a field situated within relations between knowledge and power.

Sixth, the historical reconstruction of Orientalism demonstrates that it has never been a static or uniform phenomenon. Zamani traces its development through successive historical stages, from early contacts between civilizations and the medieval encounter with Islam to translation movements, colonial Orientalism, modern academic Orientalism, and contemporary Shi'i studies. The treatment of the transformation of Western attention toward Shi'ism and the Islamic Revolution in Iran is particularly significant because it connects the history of Orientalism with changing geopolitical and intellectual circumstances.

Seventh, the book's refusal to deny all scholarly contributions made by Orientalists represents an important methodological strength. Zamani acknowledges contributions such as manuscript cataloguing, lexicography, textual editing, publication of classical sources, encyclopedic scholarship, and comparative studies. This balanced element distinguishes his approach from forms of criticism that reject Western scholarship in its entirety. Eighth, his critique of certain Western translations and interpretations of the Qur'an draws attention to the possibility that linguistic choices, introductions, notes, and interpretive frameworks may reflect theological assumptions or value judgments rather than being entirely neutral scholarly decisions.

Ninth, Zamani emphasizes the institutional dimension of knowledge production. Universities, scholarly associations, specialized journals, and major encyclopedias have contributed substantially to establishing authoritative representations of Islam in international academic discourse. The discussion of major encyclopedic projects therefore extends the critique beyond individual Orientalists toward the institutional mechanisms through which knowledge acquires international legitimacy. Tenth, the book gives particular attention to the growing significance of Shi'i studies and the representation of Iran and the Islamic Revolution within contemporary Western scholarship.

Eleventh, Zamani recognizes that engagement with the Qur'an has sometimes produced admiration and even religious transformation among Western scholars. This observation helps the book move beyond an exclusively negative representation of Orientalism and acknowledges the diversity of Western encounters with Islam. Twelfth, and most importantly, the book calls for an active Muslim scholarly response. Zamani argues that insufficient Muslim knowledge of the history, methods, and objectives of Orientalism has contributed to its intellectual influence. He therefore advocates a renewed scholarly movement in which Muslim researchers acquire contemporary languages, research tools, and methodological competencies, not merely to answer Western criticisms but also to produce independent knowledge about Western intellectual traditions.

Nevertheless, the critical evaluation reveals several limitations. Although the book is impressive in its breadth and documentation, its defensive and identity-oriented orientation occasionally appears to outweigh systematic methodological analysis. In some passages, the exposure of political or ideological motives receives greater attention than detailed analysis of the actual methodologies employed by individual Orientalists. Consequently, some judgments may appear overly general and would benefit from sharper distinctions among scholars, historical periods, countries, and academic disciplines. Moreover, the large volume of historical information sometimes weakens argumentative coherence, making it difficult to identify the principal line of reasoning.

The review therefore finds that the book would benefit from a more explicit methodological framework, more precise differentiation among individual scholars and schools, additional case studies of Qur'anic translations and encyclopedic works, tighter organization, and greater engagement with contemporary international literature on post-Orientalism and the hermeneutics of Islamic studies.

4. Conclusion

The study concludes that Muhammad Hasan Zamani's Orientalism and Western Islamic Studies constitutes a significant contribution to contemporary Persian-language scholarship on Orientalism, particularly in relation to Qur'anic and Islamic studies. Its principal achievement lies in transforming the study of Orientalism from a scattered history of Western scholars and publications into a broader historical, intellectual, institutional, and strategic framework. Through its conceptual analysis, historical reconstruction, classification of Orientalist schools, examination of missionary and colonial dimensions, and attention to academic institutions and scholarly instruments, the book provides a comprehensive map for understanding Western approaches to Islam.

The book is particularly valuable because it avoids two simplistic extremes: total rejection of Western scholarship and uncritical acceptance of its claims. Its recognition of both genuine scholarly contributions and ideological or political agendas provides a more differentiated basis for critical engagement. At the same time, its emphasis on the need for a proactive Muslim scholarly response gives the work a strategic dimension extending beyond historical description.

However, the study also concludes that the book's scholarly value could be enhanced through a more rigorous methodological framework, greater precision in evidentiary distinctions, more systematic separation of historical data from interpretive judgments, and deeper engagement with contemporary international scholarship. Its critical framework should also distinguish more carefully between individual Orientalists, historical periods, national academic traditions, and specialized disciplines. Such refinements would reduce the risk of generalization and strengthen the analytical rather than merely defensive character of the critique.

Ultimately, Zamani's work should be regarded not simply as a history of Orientalism but as an intellectual call for methodological self-awareness and renewed scholarly agency among Muslim researchers. Its enduring significance lies in the proposition that meaningful engagement with Western Islamic studies requires neither isolation nor imitation, but informed, critical, evidence-based dialogue. The book thus provides both a substantial repository of historical information and a conceptual stimulus for developing a more autonomous and academically rigorous Muslim approach to Orientalism and Qur'anic studies. In this respect, its call for a renewed scholarly movement remains one of its most consequential contributions to contemporary Islamic intellectual discourse.

پارادایم‌شناسی مواجهه انتقادی با اسلام‌شناسی غربی (ارزیابی کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» اثر: دکتر محمدحسن زمانی)

باقر ریاحی مهر^۱

۱. نویسنده مسئول، عضو مؤسسين انجمن قرآن و مستشرقان حوزه‌های علمیه کشور، ایران، رایانامه: dr.riahi@chmail.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	هدف: هدف اصلی پژوهش حاضر، ارائه یک ارزیابی جامع و دقیق از منظومه استشراف قرآنی یا تمرکز ویژه بر آرای انتقادی دکتر محمدحسن زمانی، در کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» است. وی به عنوان یکی از نظریه‌پردازان پیشگام و چهره‌های برجسته در نقد مطالعات اسلامی غربیان، کوشیده است تا فراتر از برخورد‌های تقابلی سنتی، لایه‌های پیچیده معرفتی، نهادی و راهبردی استشراف را کالبدشکافی کند. بر این اساس، پژوهش پیش‌رو در پی واکاوی جایگاه علمی مؤلف به عنوان محقق است که توانسته میان نقد متون کلاسیک و تحلیل جریان‌های مدرن شرق‌شناسی در حوزه مطالعات قرآن، پیوندی روشمند برقرار سازد.
تاریخ دریافت:	روش پژوهش: این پژوهش برای ارزیابی اثر مذکور و تبیین رویکرد مؤلف، با استفاده از روش «توصیفی-تحلیلی» و با اتخاذ رویکردی «تاریخی» سامان یافته است. با تکیه بر این روش، نویسنده جریان استشراف را نه به مثابه فعالیت‌هایی پراکنده، بلکه به عنوان منظومه‌ای بویا و درهم‌تنیده از «دانش و قدرت» مورد تحلیل قرار داده است که در بطن اهداف تبشیری، استعماری و علمی شکل گرفته و تبلور یافته است.
تاریخ بازنگری:	یافته‌ها: یافته‌های مقاله ضمن تبیین ساختار شش‌گانه اثر مورد ارزیابی، دستاوردهای علمی کلیدی مؤلف را برجسته می‌سازد. از مهم‌ترین این دستاوردها می‌توان به ارائه یک الگوی سه‌گانه و دقیق از مکاتب استشراف، تحلیل انتقادی و موشکافانه دایرةالمعارف‌های قرآنی غربیان، و در نهایت بومی‌سازی نقد مطالعات شرق‌شناسانه اشاره کرد. این بررسی‌ها نشان می‌دهد که رویکرد غربیان به اسلام پروژه‌ای کاملاً هدفمند است که نقد آن نیازمند اشراف عمیق بر مناسبات تاریخی و معرفتی میان جهان اسلام و غرب است.
تاریخ پذیرش:	نتیجه‌گیری: نتیجه‌گیری مقاله حاکی از آن است که نقش راهبردی دکتر زمانی در ایجاد حساسیت علمی در جوامع آکادمیک و فراخوان هوشمندانه وی برای شکل‌گیری یک «نهضت علمی معکوس»، اثری بی‌بدیل به شمار می‌آید. این رویکرد آسیب‌شناسانه، کتاب مذکور را از یک گزارش تاریخی صرف، به منبعی مبنایی و پارادایمیک برای بازآرایی و تقویت توان پژوهشی مسلمانان در مواجهه با خوانش‌های غربی مبدل ساخته است تا در عرصه اسلام‌شناسی جهانی حضوری فعال و انتقادی داشته باشند.
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها:	استشراف قرآنی، محمدحسن زمانی، اسلام‌شناسی غربیان، نقد استشراف، مواجهه انتقادی.

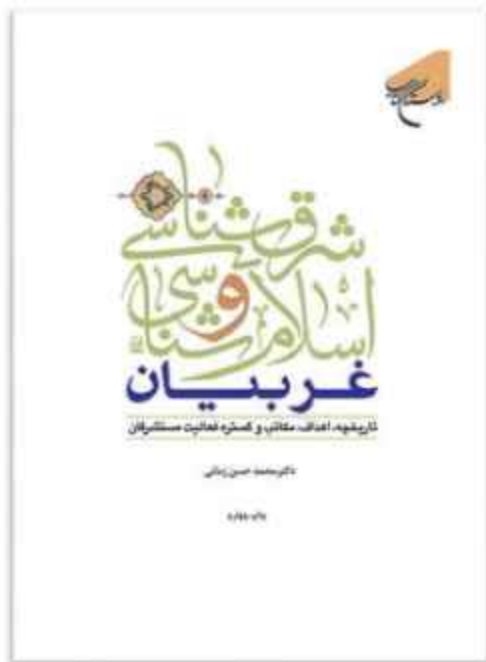
استناد: ریاحی مهر، باقر (۱۴۰۵). پارادایم‌شناسی مواجهه انتقادی با اسلام‌شناسی غربی (ارزیابی کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» اثر: دکتر محمدحسن زمانی). *قرآن پژوهی و علوم قرآنی*، ۲۱ (۴۰)، ۵۲۲-۴۹۹.
<https://doi.org/10.22034/qjopv.2025.21554.1436>

نویسندگان:

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر محمدحسن زمانی (متولد ۱۳۳۷، تربت حیدریه) از پژوهشگران برجسته معاصر در حوزه قرآن‌پژوهی و نقد مطالعات مستشرقان است. وی از سال ۱۳۴۹ تحصیل حوزوی را آغاز کرد و سطوح عالی و خارج فقه و اصول را در محضر بزرگانی چون آیات عظام محمد فاضل لنکرانی، ناصر مکارم شیرازی و حسین وحید خراسانی فراگرفت. دکتر زمانی تحصیلات دانشگاهی خود را تا مقطع دکتری علوم قرآن و حدیث در دانشگاه تربیت مدرس قم به انجام رسانده و سال‌ها در عرصه آموزش و پژوهش، به‌ویژه در قلمرو نقد آراء مستشرقان درباره قرآن، فعالیت علمی مستمر داشته است.

این اثر توسط انتشارات بوستان کتاب در سال ۱۳۸۵ با عنوان «مستشرقان و قرآن: نقد و بررسی آراء مستشرقان درباره قرآن» در ۴۲۸ صفحه وزیری، به چاپ رسیده است. این اثر، حاصل سال‌ها تحقیق و مطالعه‌ی عمیق در حوزه مطالعات قرآنی و شرق‌شناسی است که مورد توجه پژوهشگران و محققان قرار گرفته است.

پدیده «استشراق» یا شرق‌شناسی، صرفاً یک جریان آکادمیک یا کنجکاوی تاریخی در باب ملل شرقی نیست؛ بلکه منظومه‌ای پیچیده از دانش، قدرت، سیاست و فرهنگ است که قرن‌هاست سایه خود را بر مناسبات میان جهان اسلام و غرب افکنده است. شناخت این منظومه، به‌ویژه در عصر حاضر که تقابل‌های فرهنگی و رسانه‌ای به اوج خود رسیده، برای پژوهشگران مسلمان نه یک انتخاب، بلکه یک ضرورت راهبردی است. کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» تألیف دکتر محمدحسن

زمانی، گامی بلند در راستای نقشه‌برداری جامع از این جریان پرفراز و نشیب است. این اثر که حاصل سال‌ها تتبع در منابع اصیل مستشرقان و تحلیل دیدگاه‌های صاحب‌نظران مسلمان است، تلاش می‌کند تا فارغ از پیش‌داوری‌های افراطی یا شیفتگی‌های ساده‌لوحانه، سیمایی واقع‌گرایانه از تلاش‌های غربیان در حوزه اسلام‌شناسی و قرآن‌پژوهی ارائه دهد. (زمانی، ۱۳۸۵: ۴۳)

الف. تعریف و جایگاه کتاب در مطالعات معاصر

کتاب مذکور را می‌توان یک «فرا-تحلیل» در حوزه استشرق دانست. دکتر زمانی در این اثر، تنها به گزارش آراء مستشرقان بسنده نکرده، بلکه به کالبدشکافی انگیزه‌ها، متدولوژی‌ها و پیامدهای تمدنی فعالیت‌های آنان پرداخته است. اهمیت این کتاب در آن است که میان «شرق‌شناسی عام» (مطالعه تمدن، زبان و تاریخ شرق) و «اسلام‌شناسی غربیان» (مطالعه تخصصی متون دینی و کلامی) تفکیک قائل شده و تمرکز اصلی خود را بر بخش دوم معطوف ساخته است. نویسنده با نگاهی جامع، استشرق را از منظرهای مختلف تاریخی، سیاسی، مذهبی و علمی واکاوی کرده و مجموعه‌ای از «فرصت‌ها» و «تهدیدها» را پیش روی مخاطب قرار می‌دهد.

این کتاب در واقع پاسخی علمی به خلأ موجود در کتابخانه‌های اسلامی است؛ چرا که بسیاری از آثار پیشین در این حوزه، یا صرفاً با نگاهی خصمانه به رد کلیات استشرق پرداخته‌اند و یا با رویکردی صرفاً توصیفی، از نقد مبانی معرفت‌شناختی مستشرقان بازمانده‌اند. اما دکتر زمانی با دسته‌بندی جریان‌های استشرقی به سه مکتب «تبشیری»، «استعماری» و «علمی»، چارچوبی نوین برای ارزیابی منصفانه این آثار پدید آورده است.

ب. ساختار و سازمان‌بندی محتوایی اثر

کتاب در شش فصل اصلی سازمان‌بندی شده است که هر فصل بخشی از پازل بزرگ استشرق را تکمیل می‌کند. در ادامه به بررسی تفصیلی هر یک از این فصول می‌پردازیم:

فصل اول: بررسی واژگانی و قلمروشناسی استشرق

نویسنده کتاب را با زیربنایی‌ترین مبحث، یعنی تبیین مفاهیم آغاز می‌کند. در این فصل، واژه استشرق از منظر لغوی و اصطلاحی کالبدشکافی شده و سیر تطور آن بررسی می‌شود. نکته برجسته

در این بخش، توجه به «مشکل تعریف» است؛ جایی که نویسنده تبیین می‌کند چگونه مرزهای جغرافیایی و معرفتی استشراق در طول زمان جابه‌جا شده‌اند. از اطلاعات جغرافیایی محض در سده‌های نخستین تا اسلام‌شناسی تخصصی در دوران معاصر، همگی در این فصل تبیین شده و در نهایت، تعریفی جامع و مانع از استشراق ارائه می‌گردد که مبنای تحلیل‌های فصول بعدی قرار می‌گیرد. (زمانی، ۱۳۸۵: ۴۳-۵۲)

فصل دوم: دیدگاه‌های صاحب‌نظران مسلمان؛ از نفی مطلق تا پذیرش مشروط

یکی از چالش‌برانگیزترین بخش‌های کتاب، فصل دوم است که به دسته‌بندی واکنش‌های اندیشمندان مسلمان در برابر استشراق می‌پردازد. نویسنده با ذکاوتی علمی، سه رویکرد اصلی را برمی‌شمارد:

۱. دیدگاه خوش‌بینانه: مستشرقان را خادمان تمدن و احیاگران میراث خطی مسلمانان می‌بیند.
۲. دیدگاه بدبینانه: استشراق را تنها بازوی فرهنگی استعمار و ابزار برای تخریب عقاید اسلامی می‌داند.
۳. دیدگاه واقع‌بینانه: دیدگاه برگزیده نویسنده و متأثر از اندیشه‌های امام خمینی (ره) است. در این رویکرد، ضمن اعتراف به خدمات علمی مستشرقان (مانند تدوین معاجم و فهرست‌نگاری‌ها)، خیانت‌ها و سوءنیت‌های آنان نیز با شجاعت نقد می‌شود. (زمانی، ۱۳۸۵: ۵۶-۷۶)

فصل سوم: تبارشناسی تاریخی و مراحل ده‌گانه

دکتر زمانی در این فصل، یک «تاریخ تمدنی» از استشراق ارائه می‌دهد. او این جریان را به ده مرحله تاریخی تقسیم می‌کند که از قرن ششم پیش از میلاد (آغاز روابط ایران و یونان) شروع شده و تا دوره معاصر (شیعه‌شناسی و بررسی انقلاب اسلامی) ادامه می‌یابد. در این فصل، خواننده با فرازهایی تلخ مانند ربودن نسخه‌های خطی و آتش‌سوزی کتابخانه‌های اسلامی در کنار فرازهای علمی مانند تأسیس اولین چاپخانه‌های کتب عربی در اروپا آشنا می‌شود. تحلیل نقش انقلاب اسلامی ایران در تغییر پارادایم استشراق از «اسلام‌شناسی عمومی» به «شیعه‌شناسی راهبردی» از نقاط قوت این فصل است. (زمانی، ۱۳۸۵: ۷۹-۱۴۸)

فصل چهارم: اهداف و مکاتب استشراق؛ کالبدشکافی انگیزه‌ها

این فصل به نوعی قلب تپنده کتاب است. نویسندگان استشراق را بر اساس انگیزه‌ها به سه مکتب بزرگ تقسیم می‌کند:

- مکتب تبشیری: که با هدف اثبات برتری مسیحیت و نقد ستیزه‌جویانه قرآن شکل گرفت.
- مکتب سیاسی-استعماری: که استشراق را به عنوان «آتش‌تپیه» ارتش‌های استعمارگر برای سلطه بر منابع شرق به کار گرفت. در این بخش، لیستی از مستشرقان جاسوس و کارگزاران سیاسی معرفی می‌شوند.
- مکتب علمی و حق‌جویانه: که نویسنده با انصاف علمی، به معرفی دانشمندانی می‌پردازد که با انگیزه کشف حقیقت به سراغ اسلام آمده و برخی حتی به آیین اسلام گرویده‌اند (مانند آن ماری شیمل یا ادواردو آنیلی) (زمانی، ۱۳۸۵: ۱۵۲-۲۶۷).

فصل پنجم: جغرافیای استشراق؛ مراکز و قطب‌های قدرت

در این بخش، نقشه‌های فعالیتی استشراق در کشورهای مختلف بررسی می‌شود. از سنت‌های کهن استشراق در فرانسه و هلند (به‌ویژه دانشگاه لیدن) تا فعالیت‌های معاصر در آمریکا، روسیه و حتی مراکز شرق‌شناسی در اسرائیل. این فصل به پژوهشگر کمک می‌کند تا دریابد هر اقلیم جغرافیایی در غرب، با چه عینک و هدفی به مطالعه اسلام پرداخته است؛ برای مثال، تأکید بر ایران‌شناسی در روسیه یا اسلام‌شناسی سیاسی در آمریکا (زمانی، ۱۳۸۵: ۲۷۹-۲۹۶).

فصل ششم: روش‌ها، ابزارها و حیل‌های استشراق

فصل پایانی کتاب، به جنبه‌های کاربردی و عملیاتی استشراق اختصاص دارد. نویسندگان در این بخش به شکلی جزئی‌نگارانه به بررسی ابزارهایی چون ترجمه‌های مغرضانه قرآن، دایرة‌المعارف نویسی، استفاده از ادبیات و هنر (مانند کمدی الهی دانته) و حتی نفوذ در پوشش طلاب علوم دینی می‌پردازد. تحلیل انتقادی دایرة‌المعارف اسلام (چاپ لیدن) و دایرة‌المعارف قرآن (مک‌اولیف) در این فصل، برای محققان حوزه علوم قرآنی بسیار راهگشاست (زمانی، ۱۳۸۵: ۲۹۹-۳۷۵).

جمع‌بندی مقدماتی

کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» بیش از آنکه یک کتاب تاریخی باشد، یک «هشدار علمی» است. دکتر زمانی با تدوین این اثر، به جامعه نخبگانی یادآور می‌شود که استشراق یک موجودیت زنده و پویاست که همواره در حال بازتولید خود در قالب‌های نو (مانند تولیدات سینمایی و فضای مجازی) است. نویسنده در انتهای اثر، بر لزوم یک «نهضت علمی معکوس» تأکید می‌کند؛ بدین معنا که عالمان مسلمان باید با تجهیز به زبان‌های روز و ابزارهای نوین پژوهشی، نه تنها به شبهات مستشرقان پاسخ گویند، بلکه خود به تولید دانش در باب شناخت دقیق غرب و نقد مبانی معرفتی آنان بپردازند. این اثر، بی‌شک سنگ‌بنای مهمی برای هرگونه پژوهش در حوزه استشراق‌شناسی قرآنی و اسلامی است.

ج. یافته‌ها و دستاوردهای کتاب

کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» اثر دکتر محمدحسن زمانی را می‌توان از جمله آثار جامع در حوزه تحلیل تاریخی، معرفتی و انتقادی استشراق دانست؛ اثری که می‌کوشد با نگاهی فراتر از توصیف صرف، منظومه شرق‌شناسی و به‌ویژه قرآن‌پژوهی و اسلام‌شناسی غربیان را در بستر اهداف، مکاتب، روش‌ها و پیامدهای آن بازخوانی کند. اهمیت این کتاب از آن روست که نویسنده نه در دام خوش‌بینی مطلق نسبت به دستاوردهای مستشرقان افتاده و نه به نفی یکپارچه و غیرتفکیکی همه آثار آنان رضایت داده است؛ بلکه با اتخاذ رویکردی تحلیلی، استشراق را پدیده‌ای چندلایه می‌بیند که در آن هم خدمات علمی دیده می‌شود و هم اغراض تبشیری، استعماری و ایدئولوژیک. این نحوه مواجهه، کتاب را از بسیاری آثار جدلی یا تک‌ساحتی متمایز می‌سازد.

از منظر مقاله‌مروری حاضر، دستاورد اصلی این کتاب در آن است که منظومه استشراق قرآنی را نه به عنوان مجموعه‌ای پراکنده از ترجمه‌ها، تحقیقات و دایرةالمعارف‌ها، بلکه به مثابه شبکه‌ای منسجم از نهادها، انگیزه‌ها، راهبردها و بازنمایی‌ها معرفی می‌کند. این نگاه کل‌نگر، با بسیاری از تحلیل‌های انتقادی معاصر درباره استشراق هم‌پوشانی دارد؛ چنان‌که ادوارد سعید استشراق را صرفاً نوعی دانش بی‌طرفانه ندانسته، بلکه آن را نظامی از بازنمایی و اعمال قدرت می‌داند که در متن مناسبات سلطه شکل گرفته است (سعید، ادوارد، ۱۴۱۳: ۱۱۲؛ ۱۳۷۷: ۱۱۲). همچنین آثاری چون نوشته‌های ساسی سالم الحاج، محمد عزت‌اسماعیل، محمد قطب، محمود زقروق و یوهان فوک نیز

نشان داده‌اند که استشراق، به‌ویژه در ساحت اسلام‌شناسی، همزمان واجد سویه‌های علمی و سویه‌های ایدئولوژیک بوده است (الحاج، ساسی سالم، ۱۹۹۱: ۱۱۲؛ قطب، محمد، ۱۹۹۹: ۷۲). بر این اساس، یافته‌ها و دستاوردهای کتاب را می‌توان در چند محور اساسی بازسازی کرد که در ادامه، در دوازده بند عرضه می‌شود.

۱. تبیین استشراق به مثابه یک «منظومه» نه یک پدیده منفرد

نخستین دستاورد کتاب آن است که استشراق را صرفاً به چند ترجمه قرآن، چند مقاله یا چند چهره مشهور فرو نمی‌کاهد، بلکه آن را منظومه‌ای به‌هم‌پیوسته از دانش، نهاد، انگیزه و سیاست معرفی می‌کند. در این قرائت، استشراق شامل مطالعات زبانی، تاریخی، دینی، تمدنی، جغرافیایی و سیاسی درباره شرق است و در مرحله خاص خود به اسلام‌شناسی و قرآن‌پژوهی متمرکز می‌شود. این صورت‌بندی با تلقی انتقادی ادوارد سعید از استشراق به عنوان یک «گفتمان» همخوانی دارد؛ گفتمانی که شرق را موضوع شناخت، بازنمایی و در نهایت مدیریت قرار می‌دهد (سعید، ادوارد، ۱۴۱۳: ۲۰۷؛ ۱۳۷۷: ۱۱۳).

۲. تفکیک میان استشراق عام و اسلام‌شناسی/قرآن‌پژوهی خاص

از دستاوردهای مهم کتاب، تمایزگذاری روشن میان شرق‌شناسی عام و اسلام‌شناسی خاص است. نویسنده نشان می‌دهد که شرق‌شناسی در معنای عام، همه جنبه‌های شرق را دربرمی‌گیرد، اما در معنای خاص، به شناخت اسلام، قرآن، حدیث، تاریخ مسلمانان و مذاهب اسلامی معطوف می‌شود. این تفکیک، برای جلوگیری از خلط میان مطالعات خالص زبان‌شناختی یا تاریخی با پروژه‌های مستقیم قرآن‌پژوهانه اهمیت دارد. چنین رویکردی در آثار یوهان فوک نیز به‌نحوی دیده می‌شود؛ آنجا که وی تاریخ استشراق را در پیوند با تطور مطالعات عربی و اسلامی در اروپا بازسازی می‌کند (فوک، یوهان، ۱۴۱۷: ۹۸).

۳. ارائه الگوی سه‌گانه در تحلیل ماهیت استشراق

یکی از مرکزی‌ترین یافته‌های کتاب، تقسیم استشراق به سه مکتب تبشیری، سیاسی - استعماری و علمی است. این الگو از حیث تحلیلی مهم است؛ زیرا به جای نگاه صفر و صدی، به

خواننده امکان می‌دهد تنوع در انگیزه‌ها و روش‌های مستشرقان را دریابد. در این چارچوب، بخشی از استشراق در خدمت تبلیغ مسیحیت و نقد اسلام قرار می‌گیرد؛ بخشی دیگر به مثابه ابزار پیش‌برنده سیاست‌های استعماری عمل می‌کند؛ و بخشی نیز به تحقیق علمی و حتی حق‌جویانه نزدیک می‌شود. این تقسیم‌بندی با تحلیل‌های محمد قطب و نیز ساسی سالم الحاج در نقد لایه‌های مختلف استشراق قابل مقایسه است (قطب، محمد، ۱۹۹۹: ۷۱؛ الحاج، ساسی سالم، ۲۰۰۲: ۴۹).

۴. نشان دادن پیوند تاریخی استشراق با تبشیر مسیحی

کتاب به‌خوبی روشن می‌سازد که یکی از خاستگاه‌های مهم اسلام‌شناسی غربی، تبشیر مسیحی و منازعه اعتقادی با اسلام بوده است. از نخستین ترجمه‌های قرآن به لاتین تا بسیاری از ردیه‌نویسی‌ها، بخش مهمی از مواجهه غرب با قرآن، در بستر کلیسایی و با هدف دفاع از مسیحیت شکل گرفته است. این تحلیل با دیدگاه محمد عزت‌اسماعیل که بر درهم‌تنیدگی تبشیر و استشراق تأکید دارد، همسو است (عزت‌اسماعیل، محمد، ۱۴۱۱: ۱۸۹). در واقع، کتاب زمانی نشان می‌دهد که قرآن‌پژوهی غربی، از آغاز، همیشه محصول کنجکاوی علمی بی‌طرفانه نبوده، بلکه گاه در افق دفاع الهیاتی یا مناقشه دینی تکوین یافته است.

۵. اثبات پیوند ساختاری میان استشراق و استعمار

از اساسی‌ترین دستاوردهای کتاب، برجسته‌سازی رابطه استشراق با سلطه سیاسی و استعماری است. نویسنده با شواهد فراوان نشان می‌دهد که شناخت شرق برای بسیاری از دولت‌های غربی، صرفاً یک فضیلت علمی نبود، بلکه ابزار اداره، نفوذ، تقسیم و کنترل جوامع اسلامی به شمار می‌رفت. این نتیجه‌گیری به‌طور خاص با تحلیل ادوارد سعید از هم‌نشینی دانش و قدرت و نیز با دیدگاه محمود زقروق درباره پس‌زمینه فکری استشراق در بستر صراع حضاری هماهنگ است (سعید، ادوارد، ۱۳۷۷: ۲۲۴؛ زقروق، محمود، ۱۴۱۵: ۴۶). در این چارچوب، کتاب استشراق را نوعی «توپخانه فرهنگی» برای استعمار می‌بیند.

۶. بازسازی تاریخ تحولات استشرق در قالب ادوار و مراحل

کتاب با تقسیم تاریخ استشرق به مراحل و دوره‌های مختلف، نشان می‌دهد که این پدیده ثابت و یک‌شکل نبوده، بلکه در بستر تحولات سیاسی، دینی و علمی اروپا دگرگون شده است. از دوره آشنایی ابتدایی با اسلام، تا عصر جنگ‌های صلیبی، سپس مرحله ترجمه و انتقال علوم، و بعد دوره استشرق استعماری و نهایتاً شکل‌گیری استشرق دانشگاهی، همگی حاکی از تطور در صورت و غایت این جریان‌اند. این دستاورد با رویکرد تاریخی رودی بارت و یوهان فوک نسبت به مطالعات عربی و اسلامی در اروپا قابل سنجش است (بارت، رودی، ۱۹۶۷: ۹؛ فوک، یوهان، ۱۴۱۷: ۹۹).

۷. توجه به خدمات علمی برخی مستشرقان و پرهیز از نفی مطلق

از امتیازات روش‌شناختی کتاب، پذیرش این نکته است که همه دستاوردهای مستشرقان را نمی‌توان یکسره انکار کرد. نویسندگان به خدماتی چون فهرست‌نگاری نسخه‌ها، معجم‌نگاری، تصحیح متون، چاپ منابع کهن، تألیف دائرةالمعارف‌ها و توسعه مطالعات تطبیقی اشاره می‌کند. این اعتدال تحلیلی، ارزش کتاب را افزایش می‌دهد؛ زیرا در بسیاری از مباحث اسلامی، نقد استشرق گاه به انکار مطلق هرگونه خدمت علمی منجر شده است. در حالی که حتی برخی منتقدان استشرق نیز بر این نکته اذعان کرده‌اند که بخش‌هایی از میراث اسلامی به واسطه تلاش همین پژوهشگران احیا یا قابل دسترس شده است (الحاج، ساسی سالم، ۱۹۹۱: ۴۷؛ بارت، رودی، ۱۹۶۷: ۳۰۵).

۸. نقد جهت‌گیری‌های منفی در ترجمه و تفسیر قرآن

یکی از یافته‌های برجسته کتاب، تحلیل انتقادی ترجمه‌های غربی قرآن و برخی جهت‌گیری‌های نهفته در آنهاست. نویسندگان نشان می‌دهد که ترجمه قرآن در سنت استشرافی، فقط یک عمل زبانی نبوده، بلکه گاه با پیش‌فرض‌های کلامی، داوری‌های ارزشی و انتخاب‌های هدفمند همراه بوده است. این مسئله هم در گزینش معادل‌ها، هم در مقدمه‌ها و حواشی، و هم در ترتیب و چارچوب تفسیری ظهور می‌یابد. این نگرش، با هشدارهای ساسی سالم الحاج در نقد خطاب استشرافی و نیز با رویکرد کلی منتقدان استشرق نسبت به پیش‌داوری‌های نهفته در خوانش متون اسلامی سازگار است (الحاج، ساسی سالم، ۲۰۰۲: ۴۶؛ قطب، محمد، ۱۹۹۹: ۷۰).

۹. برجسته‌سازی نقش دایرةالمعارف‌ها و نهادهای علمی در تولید مرجعیت

کتاب به‌درستی نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین ابزارهای نفوذ استشرق، نهادسازی علمی است؛ از جمله تأسیس کرسی‌های دانشگاهی، انجمن‌های شرق‌شناسی، مجلات تخصصی، و به‌ویژه دایرةالمعارف‌های بزرگ مانند Encyclopaedia of the Qur'an و Encyclopaedia of Islam. نویسندگان توجه می‌دهد که این آثار، به دلیل مرجعیت علمی و دسترس‌پذیری جهانی، نقش مهمی در شکل‌دهی به تصویر اسلام در فضای آکادمیک بین‌المللی داشته‌اند. این نکته با ارزیابی رودی بارت از موقعیت مطالعات عربی و اسلامی در دانشگاه‌های آلمان و نیز با تحلیل‌های سعید درباره تولید دانش اقتدارمند درباره شرق قابل تطبیق است (بارت، رودی، ۱۹۶۷: ۳۱۵؛ سعید، ادوارد، ۱۴۱۳: ۹۹).

۱۰. تبیین جایگاه تشیع در کانون توجه استشرق متأخر

یکی از دستاوردهای ویژه کتاب، توجه خاص به شیعه‌پژوهی در کنار اسلام‌شناسی عام است. نویسندگان توضیح می‌دهد که در سده‌های اخیر و به‌ویژه پس از تحولات معاصر ایران، تشیع به یکی از کانون‌های مهم توجه مراکز شرق‌شناسی بدل شده است. این تمرکز، گاه با انگیزه علمی و گاه با اهداف راهبردی و سیاسی صورت گرفته است. بدین‌سان، کتاب نشان می‌دهد که منظومه استشرق قرآنی را نمی‌توان جدا از مطالعات شیعی و بازنمایی انقلاب اسلامی فهمید. این سطح از توجه به تحولات معاصر، با تحلیل‌های زقروق درباره صراع حضاری و نیز نقدهای جدید بر بازنمایی‌های غربی از اسلام سیاسی قرابت دارد (زقروق، محمود، ۱۴۱۵: ۱۰۷).

۱۱. تأکید بر تأثیر قرآن در جذب برخی مستشرقان منصف

کتاب، برخلاف ادبیات صرفاً سلبی، یادآور می‌شود که بخشی از مستشرقان و اسلام‌پژوهان غربی، در مواجهه مستقیم با قرآن و معارف اسلامی، به اعجاب علمی، تحسین معرفتی و حتی گرایش ایمانی رسیده‌اند. اشاره به افرادی چون مورس بوکای یا برخی چهره‌های متصف، نشان می‌دهد که قرآن نه فقط موضوع نقد، بلکه موضوع کشف و شگفتی نیز بوده است. در این زمینه، اثر مورس بوکای درباره مقایسه تورات، انجیل، قرآن و علم، نمونه‌ای اثرگذار از مواجهه‌ای همدلانه‌تر با قرآن به شمار می‌آید (بوکای، مورس، ۱۳۷۲). این دستاورد، به مقاله مروری شما امکان می‌دهد که از یک دوگانه‌سازی مطلق میان «استشرق خصمانه» و «اسلام ناب» فاصله بگیرد و طیف‌های مختلف مواجهه را بازنمایی کند.

۱۲. ایجاد حساسیت علمی نسبت به ضرورت پاسخ‌گویی فعال اسلامی

آخرین و شاید مهم‌ترین دستاورد کتاب، ایجاد خودآگاهی پژوهشی در میان عالمان و دانشگاهیان مسلمان است. نویسنده نشان می‌دهد که ضعف شناخت مسلمانان از تاریخ، روش‌ها و اهداف استشراق، یکی از علل اصلی تأثیرگذاری این جریان بوده است. از این‌رو، کتاب نه فقط توصیف‌گر، بلکه دعوت‌کننده به نهضت علمی پاسخ‌گو، نقاد و تولیدکننده دانش است. این ایده با رویکرد بسیاری از ناقدان مسلمان استشراق، از جمله محمد قطب و ساسی سالم الحاج، هم‌آواست که بر لزوم بازسازی گفتمان اسلامی در برابر خوانش‌های استشراقی تأکید کرده‌اند (قطب، محمد، ۲۰۰۲: ۴۸).

جمع‌بندی

در مجموع، کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» را می‌توان اثری دانست که در آن، استشراق قرآنی از سطح گزارش پراکنده آثار و اشخاص فراتر رفته و به صورت یک منظومه تاریخی - معرفتی - راهبردی بازسازی شده است. این کتاب با تلفیق رویکرد تاریخی، انتقادی و آسیب‌شناسانه، چند دستاورد مهم را هم‌زمان عرضه می‌کند: تعریف مفهومی استشراق، دسته‌بندی مکاتب آن، تبیین پیوند آن با تبشیر و استعمار، برجسته‌سازی نقش نهادهای علمی غرب، توجه به خدمات و آسیب‌ها، و در نهایت هشدار نسبت به لزوم بازاریابی توان علمی مسلمانان در حوزه قرآن‌پژوهی و اسلام‌شناسی. از این‌رو، ارزش این کتاب تنها در گردآوری اطلاعات نیست، بلکه در صورت‌بندی نظری و منظومه‌وار آن از مسئله استشراق نهفته است.

د. ارزیابی و پیشنهادات کتاب

ارزیابی کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» از آن جهت اهمیت دارد که این اثر می‌کوشد تصویری کلان، انتقادی و در عین حال مستند از منظومه استشراق قرآنی ارائه دهد. از این‌رو، سنجش قوت‌ها و کاستی‌های آن می‌تواند هم ارزش علمی کتاب را روشن سازد و هم مسیر پژوهش‌های بعدی در حوزه استشراق‌پژوهی و قرآن‌پژوهی انتقادی را هموار کند.

۱. جامعیت موضوعی و گستره اطلاعات

نخستین امتیاز برجسته کتاب، جامعیت چشمگیر آن در گردآوری داده‌ها و ترسیم ابعاد مختلف استشراق است. نویسنده از تعریف واژگانی استشراق تا تاریخچه، مکاتب، مراکز، روش‌ها و ابزارهای مستشرقان را در یک ساختار نسبتاً منسجم گرد آورده است. این ویژگی سبب شده کتاب برای خواننده فارسی‌زبان، به‌ویژه در فضای حوزوی و دانشگاهی، نقش یک مدخل گسترده و راهنما را ایفا کند. مزیت مهم اثر در این است که استشراق را صرفاً در سطح نظری بحث نمی‌کند، بلکه آن را در پیوند با نهادها، برنامه‌ها و کارویژه‌های فرهنگی و سیاسی می‌بیند. از این حیث، کتاب ارزش مرجع‌گونه و اطلاع‌رسانی قابل توجهی دارد.

۲. قوت در رویکرد انتقادی و صورت‌بندی مکتبی

دومین نقطه قوت کتاب، ارائه چارچوبی تحلیلی برای فهم ماهیت استشراق است. تقسیم استشراق به سه مکتب تبشیری، سیاسی-استعماری و علمی، به خواننده کمک می‌کند تا از نگاه یک‌دست و ساده‌انگارانه فاصله بگیرد. این الگو نشان می‌دهد که نویسنده کوشیده است هم جنبه‌های خصمانه و سلطه‌جویانه استشراق را برجسته کند و هم از شناسایی مستشرقان منصف و خدمات علمی آنان غفلت نرزد. همین رویکرد، اثر را از برخی نوشته‌های صرفاً جدلی متمایز می‌سازد. در واقع، کتاب با این صورت‌بندی مکتبی، توانسته تصویری نسبتاً نظام‌مند از تنوع انگیزه‌ها و کارکردهای شرق‌شناسی غربی به دست دهد.

۳. غلبه رویکرد دفاعی بر تحلیل روشمند انتقادی

با وجود مزایای فراوان، کتاب در برخی مواضع از غلبه رویکرد دفاعی و هویتی بر تحلیل روشمند علمی رنج می‌برد. نویسنده در بسیاری از بخش‌ها، بیش از آنکه به تحلیل دقیق روش‌شناسی آثار مستشرقان بپردازد، بر افشای اغراض و پیامدهای سیاسی و فرهنگی آنان تمرکز می‌کند. هرچند این جهت‌گیری با هدف کتاب تا حدی سازگار است، اما در یک اثر دانشگاهی انتظار می‌رود نسبت میان «ادعا»، «شاهد» و «تحلیل» با دقت بیشتری تنظیم شود. در نتیجه، گاه برخی داوری‌ها کلی به نظر می‌رسند و نیازمند تفکیک بیشتر میان مستشرقان، دوره‌ها، کشورها و رشته‌های مختلف مطالعات اسلامی هستند.

۴. ارزشمندی مستندسازی در کنار نیاز به دقت ارجاعی بیشتر

کتاب از جهت گردآوری اسناد، نمونه‌ها، نام‌ها، مراکز و مصادیق تاریخی، اثری پر حجم و قابل استفاده است و این ویژگی از نقاط قوت مهم آن به شمار می‌آید. با این حال، در مقام ارزیابی پژوهشی، می‌توان گفت که برخی مباحث کتاب نیازمند ارجاع‌دهی دقیق‌تر، دسته‌بندی شفاف‌تر منابع و تمایزگذاری روشن‌تر میان داده‌های تاریخی، تحلیل‌های تفسیری و داوری‌های نویسنده است. در بعضی موارد، حجم زیاد اطلاعات باعث شده انسجام استدلالی کاهش یابد و خواننده میان انبوه مصادیق، خط اصلی استدلال را دشوارتر دنبال کند. بنابراین، ارزش اطلاعاتی کتاب بالاست، اما ویرایش علمی و روش‌مندتر می‌توانست اثر را استوارتر و آکادمیک‌تر سازد.

۵. اهمیت کتاب در بومی‌سازی نقد استشراق

مهم‌ترین ارزش کتاب شاید در این باشد که نقد استشراق را از سطح ترجمه و اقتباس صرف فراتر برده و در فضای فکری فارسی‌زبان و اسلامی، کوشیده است مدلی بومی برای مواجهه با شرق‌شناسی عرضه کند. نویسنده با تکیه بر دغدغه‌های دینی، هویتی و تمدنی، خواننده را متوجه این نکته می‌سازد که استشراق تنها یک رشته علمی نیست، بلکه می‌تواند در شکل‌دهی به افکار عمومی، سیاست‌گذاری فرهنگی و تصویر جهانی اسلام مؤثر باشد. از این منظر، کتاب افزون بر کارکرد توصیفی، کارکرد بیدارگرانه و راهبردی نیز دارد. همین ویژگی، آن را برای پژوهشگران مطالعات اسلامی، قرآن‌پژوهی و نقد معرفت‌شناختی غرب، اثری قابل اعتنا می‌سازد.

پیشنهادهای

۱. تقویت چارچوب روش‌شناختی: در چاپ‌های بعدی، شایسته است مبانی روش‌شناختی کتاب با صراحت بیشتری تبیین شود تا معیار داوری درباره مستشرقان، آثار و مکاتب آنان روشن‌تر گردد.
۲. تفکیک دقیق‌تر میان اشخاص، ادوار و رویکردها: پیشنهاد می‌شود میان مستشرقان منصف، تبشیری، استعماری و دانشگاهی جدید، تمایز جزئی‌تر و مستندتری صورت گیرد تا از کلی‌گویی جلوگیری شود.
۳. توسعه تحلیل‌های موردی: افزودن چند مطالعه موردی مستقل درباره ترجمه‌های قرآن، دایرةالمعارف‌ها یا آثار شاخص مستشرقان، می‌تواند قدرت تحلیلی کتاب را افزایش دهد.

۴. بازنگری در نظم ارائه مطالب: تنظیم فشرده‌تر برخی بخش‌ها، حذف تکرارها و دسته‌بندی روشن‌تر داده‌ها، به انسجام علمی و سهولت استفاده پژوهشگران کمک خواهد کرد.
۵. گسترش گفت‌وگو با ادبیات معاصر: بهره‌گیری بیشتر از پژوهش‌های جدید جهانی در باب استشراق، پسااستشراق و هرمنوتیک مطالعات اسلامی، می‌تواند افق تحلیلی کتاب را گسترده‌تر سازد.

نتیجه‌گیری

بررسی کتاب «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان» نشان می‌دهد که این اثر یکی از جامع‌ترین تلاش‌ها برای فهم منظومه استشراق قرآنی در فضای علمی فارسی‌زبان است. نویسنده با تلفیق رویکرد تاریخی و انتقادی، توانسته است لایه‌های مفهومی، مکتبی، نهادی و کارکردی استشراق را به صورت منسجم بازنمایی کند. اهمیت اصلی کتاب در آن است که از دوگانه‌سازی‌های افراطی پرهیز کرده و میان خدمات علمی برخی مستشرقان و اغراض تبشیری یا استعماری گروهی دیگر تمایز گذاشته است. با این حال، تقویت روش‌شناسی، دقت در ارجاع‌دهی و تفکیک دقیق‌تر مصادیق می‌تواند ارزش پژوهشی آن را افزایش دهد. در مجموع، این کتاب نه تنها منبعی مهم برای شناخت غرب‌شناسی و قرآن‌پژوهی است، بلکه هشدار علمی برای ضرورت بازآرایی توان پژوهشی مسلمانان در مواجهه با خوانش‌های استشراقی به شمار می‌رود.

فهرست منابع

- بارت، رودی، الدراسات العربية و الاسلامية في الجامعات الالمانية، ترجمه مصطفى ماهر، قاهره: دارالكتاب العربي، ۱۹۶۷م.
- بوکای، موريس، مقایسه‌ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم، ترجمه ذبیح‌الله دبیر، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۲ش.
- الحاج، ساسی سالم، الظاهرة الاستشراقية و اثرها على الدراسات الاسلامية، لیبی: مرکز دراسات العالم الاسلامی، ۱۹۹۱م.
- الحاج، ساسی سالم، نقد الخطاب الاستشراقی: الظاهرة الاستشراقية و اثرها في الدراسات الاسلامية، طرابلس: دار المدار الاسلامية، بیروت و دمشق: دارالفکر، ۲۰۰۲م.
- زقروق، محمود، الاستشراق و الخلفية الفكرية للصراع الحضاری، قطر: کتاب الامة، بیروت: مكتبة الرسالة، ۱۴۱۵ق.
- زمانی، محمدحسن، «شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غریبان»، قم: نشر بوستان کتاب، ۱۳۸۵ش.
- سعید، ادوارد، الاستشراق، ترجمه کمال ابوادیب، قم: دارالكتاب الاسلامی، ۱۴۱۳ق.
- سعید، ادوارد، شرق‌شناسی، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷ش.
- عزت‌اسماعیل، محمد، التبشر و الاستشراق، احقاد علی النبی محمد ﷺ و بلاد الاسلام، قاهره: الطهطاوی، الزهراء، ۱۴۱۱ق.
- فوک، یوهان، تاریخ حرکت الاستشراق: الدراسات العربية و الاسلامية في اوروبا حتى بداية القرن العشرين، ترجمه عمر لطفی العالم، دمشق: دار قتیبة، ۱۴۱۷ق.
- قطب، محمد، المستشرقون و الاسلام، قاهره: مكتبة وهبة، ۱۹۹۹م.

References

- al-Hajj, Sasi Salem. al-Zaherah al-Isteshraqiyah va Atharuha ala al-Dirasat al-Islamiyah (The Phenomenon of Orientalism and Its Impact on Islamic Studies). Libya: Markaz-e Dirasat-e al-Alam al-Islami, 1991 CE.
- al-Hajj, Sasi Salem. Naqd al-Khetab al-Isteshraqi: al-Zaherah al-Isteshraqiyah va Atharuha fi al-Dirasat al-Islamiyah (A Critique of Orientalist Discourse: The Phenomenon of Orientalism and Its Impact on Islamic Studies). Tripoli: Dar al-Madar al-Islamiyah; Beirut and Damascus: Dar al-Fekr, 2002 CE.
- Barth, Rudi. al-Dirasat al-Arabiyah va al-Islamiyah fi al-Jameat al-Almaniyah (Arabic and Islamic Studies in German Universities), translated by Mustafa Maher. Cairo: Dar al-Ketab al-Arabi, 1967 CE.
- Bucaille, Maurice. Moqayese-i Miyan-e Taurat, Injil, Quran va Elm (A Comparison between the Torah, the Gospel, the Quran, and Science), translated by Zabihollah Dabir. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami, 1372 SH (1993 CE).
- Ezzat-Ismail, Muhammad. al-Tabshir va al-Isteshraq: Ahqad ala al-Nabi Muhammad (S) va Belad al-Islam (Christian Missionary Activity and Orientalism: Hostility toward the Prophet Muhammad and the Lands of Islam). Cairo: al-Tahtawi, al-Zahra, 1411 AH (1991 CE).
- Fück, Johann. Tarikh-e Harekat-e Isteshraq: al-Dirasat al-Arabiyah va al-Islamiyah fi Orupa hatta Bedayat al-Qarn al-Eshrin (A History of the Orientalist Movement: Arabic and Islamic Studies in Europe up to the Beginning of the Twentieth Century), translated by Omar Lotfi al-Alam. Damascus: Dar Qutaybah, 1417 AH (1996 CE).
- Qutb, Muhammad. al-Mustashriqun va al-Islam (The Orientalists and Islam). Cairo: Maktaba Wahbah, 1999 CE.
- Said, Edward. al-Isteshraq (Orientalism), translated by Kamal Abu Deeb. Qom: Dar al-Ketab al-Eslami, 1413 AH (1992 CE).
- Said, Edward. Sharq-Shenasi (Orientalism), translated by Abd al-Rahim Gavahi. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami, 1377 SH (1998 CE).

- Zamani, Muhammad-Hasan. Sharq-Shenasi va Eslam-Shenasi-ye Gharbiyan (Orientalism and Western Studies of Islam). Qom: Nashr-e Bustan-e Ketab, 1385 SH (2006 CE).
- Zaqzouq, Mahmoud. al-Isteshraq va al-Khalfiyah al-Fekriyah lel-Sera al-Hazari (Orientalism and the Intellectual Background of the Civilizational Conflict). Qatar: Ketab al-Ummah; Beirut: Maktaba al-Risalah, 1415 AH (1994 CE).